

І.ЕСЕНБЕРЛИННІҢ «КӨШПЕНДІЛЕР» РОМАНЫНЫҢ ЛИНГВОМӘДЕНИ СИПАТЫ

НУРКАДЫРОВА Ж.Д.*, ТЫМБОЛ А.О.

*Нуркадырова Жамила Дауреновна - 2 курс докторанты, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

E-mail: nurkadyrova88@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-3629-6391>

Тымбол Алтынай Оразбекқызы - Филология ғылымдарының докторы, профессор, Өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан.

E-mail: tymbolova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4757-2618>

Аңдатпа. Қазақ халқының тарихы көптеген маңызды әрі күрделі кезеңдерден тұрады. Тарихи оқиғалар ұлттық дүниетанымның, мәдени құндылықтардың және тілдік сананың қалыптасуына елеулі ықпал етті. Осы тұрғыдан алғанда, тарихи романдарды білім беру үдерісінде пайдалану студенттердің лингвомәдени құзыреттілігін дамытуға мүмкіндік береді. Зерттеудің мақсаты – Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» романын қазақ тілін оқыту барысында лингвомәдени құзыреттілікті қалыптастырудың тиімді құралы ретінде қарастыру. Аталған шығарма қазақ халқының ортағасырлық тарихын көркемдік тұрғыдан бейнелеп, тарихи шындықты ұлттық дүниетаным, салт-дәстүр және тілдік ерекшеліктермен сабақтастырады. Романда кездесетін тарихи атаулар, тұрақты тіркестер, этномәдени ұғымдар, мақал-мәтелдер, антропонимдер мен қоғамдық қатынастарды сипаттайтын тілдік бірліктер студенттердің тілдік және мәдени білімін кеңейтуге мүмкіндік береді. Сонымен қатар шығармадағы кейіпкерлердің әлеуметтік мәртебесі мен өзара қарым-қатынасы тілдік құралдардың қолданылу ерекшеліктерін түсінуге жағдай жасайды. Тарихи оқиғаларға негізделген сюжеттік құрылым студенттердің мәгін мазмұнын болжау, тарихи-мәдени контексті түсіндіру және тілдік бірліктердің ұлттық мәнін анықтау қабілеттерін жетілдіреді. Осылайша, «Көшпенділер» романы қазақ тілін оқытуда тіл мен мәдениетті өзара байланыстыра отырып, студенттердің лингвомәдени құзыреттілігін кешенді дамытуға ықпал ететін маңызды көркем-дидактикалық ресурс болып табылады.

Түйін сөздер: лингвомәдени құзыреттілік, қазақ тілі, қазақ тарихи романы, болжам, әлеуметтік вертикаль.

Кіріспе

Көптеген ғалымдардың пікіріне сәйкес, тарихи романның жанры мен стилистикалық ерекшелігі ең алдымен тақырыптың құндылығымен анықталады. Өткен шақ тарихи жанрдың тақырыбы болса, ал бүгінгі мен болашағы тарихи емес жанрлардың тақырыбы болып табылады. Роман жанр ретінде, көркем әдебиеттегі тарихилық принципінің орнауына байланысты қалыптасып, кең тарады. Көркем әдебиеттегі тарихилық принципі белгілі бір дәуірдің, оның тарихи тұрғыдан ерекше келбеті мен түсін көркемдік бояумен сипаттап беруді білдіреді. Тарихи көркемдік, оқиғадағы шындық әдебиеттің негізгі өзегі ретінде, «аталмыш стильдің тарихи шындыққа объективті-тарихи сәйкестігін» талап етеді [1].

Сол заманның тыныс-тіршілігін, ұлттық рухын, тұрмыс-салтын, кейіпкерлердің тарихи тұлғасын, сипатталған әлеуметтік ортаның сөйлеу ерекшеліктерін беру көркем тарих шығармасының маңызды белгілерінің бірі болып саналады.

Тарихи тақырыптағы эпикалық құрылымның тілі өткеннің еншісіне айналған, қазіргі дәуірге жататын тіл ретінде қазіргі заманғы тақырыптағы эпикалық құрылымға идеалды түрде қарама-қарсы қойылады. Әрине, тарихи романдардағы кейіпкерлер сөзінің деректі медиациясы жазушының объективті мүмкіндіктері мен жеке стиліне байланысты әртүрлі көрінуі мүмкін. Мысалы, XV-XVIII ғасырлардағы әлем тарихына арналған романдардағы кейіпкерлер сөзінің деректі медиациясы, айталық, XIX ғасыр оқиғалары туралы шығармаларға қарағанда айтарлықтай өзгеше болып келеді. Сәйкесінше, бұл осы тарихи романдардың әртүрлі объективті мүмкіндіктерімен анықталады [2].

Тарихи жанрдың тағы бір ерекшелігі, көбінесе құжаттаманың дәрежесі мен сипатына байланысты. Ғалымдардың пікірінше, романдағы кейіпкерлердің сөйлеу құрылымы сипатталып отырған дәуірге тән, бірақ қазіргі заманға тән емес тілдік құралдардың болуын мойындау қажет. Тарихи емес, қазіргі заман шығармаларынан айырмашылығы, тарихи

романның ең айқын сипаттамаларының бірі әртүрлі архаизмдерді қолдану болып табылады. Сонымен қатар, бұл сипаттама тек нақты тілдік элементтердің қатысуымен ғана емес, өйткені олардың көпшілігін қазіргі заманғы тақырыптардағы шығармаларда қолдануға болады. Сонымен қатар олардың функционалдық бірегейлігімен, қолданылу кеңдігімен және жиілігімен де көрінеді.

К. Федин атап өткендей, «диалогтарда, батырлардың сөзінде сипатталып отырған дәуірге қатысы жоқ сөздер болуы мүмкін емес. Бұл тарихи романның заңы» [3]. Бірақ батырлардың сөзінде қолданылатын тарихилық пен архаизмдердің саны мен сипаты суретшіге де, оның жеке стиліне де, объективті факторларға да байланысты өзгермелі және таңдамалы болып келеді. Мысалы, егер біз А.С. Пушкиннің «Борис Годунов» трагедиясы мен А.К. Толстойдың «Борис патша» тарихи трагедиясының тілін салыстырсақ, онда жоғарыда аталған жанрлық ерекшеліктің тұрақтылығына қарамастан, кейіпкерлердің сөйлеуі айтарлықтай ерекшеленеді. Аталмыш айырмашылық қолданылған ескірген тілдік құралдардың әртүрлі көлемінде және олардың әртүрлі табиғатында, архаизмдердің тілдің әртүрлі деңгейлерінде, мысалы, лексикалық, фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік және сөзжасамдық тұрғыдан әртүрлі екені байқалады.

Зерттеу материалдары мен әдістері

Зерттеу І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы мәтініндегі ұлттық дүниетанымның, тарихи-мәдени жадтың және қазақ халқының дәстүрлі құндылықтар жүйесінің тілдік репрезентациясын анықтауға бағытталған. Зерттеудің әдіснамалық негізін лингвомәдениеттанулық, когнитивтік-семантикалық және концептуалдық талдау ұстанымдарының сабақтастығы құрайды. Мұндай кешенді тәсіл көркем мәтіндегі тілдік бірліктерді тек олардың лексикалық мағынасы аясында емес, сонымен қатар белгілі бір этномәдени тәжірибені, құндылықтық бағдарды және ұлттық концептуалдық жүйені танытатын семиотикалық құрылым ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында концептуалдық деңгейлі талдау әдісі негізгі әдіснамалық құрал ретінде қолданылды. Аталған әдіс концепт құрылымын бірнеше өзара байланысты қабаттар арқылы саралауды көздейді: ұғымдық, мағыналық, бейнелік-ассоциативтік, мәдени-менталдық және номинативтік қабаттар. Ұғымның ұғымдық қабаты оның негізгі семантикалық белгілерін анықтауға бағытталса, мағыналық қабат контекстік және коннотативтік мағыналардың қалыптасу ерекшеліктерін айқындайды. Бейнелік-ассоциативтік қабатта концепттің метафоралық, символдық және образдық репрезентациялары қарастырылады. Ал мәдени-менталдық қабат тілдік бірліктердің ұлттық дүниетаным, тарихи жады, салт-дәстүр, әлеуметтік норма және құндылықтар жүйесімен байланысын ашуға мүмкіндік береді. Номинативтік қабат концептіні таңбалайтын лексемалар, тұрақты тіркестер, фразеологизмдер, антропонимдер, этнонимдер, топонимдер және өзге де тілдік номинацияларды жүйелеуге негізделді. Көркем мәтіндегі концептілердің мазмұнын айқындау үшін лексика-семантикалық, компоненттік, контекстік және когнитивтік-семантикалық талдау әдістері өзара сабақтастықта қолданылды. Лексика-семантикалық талдау барысында ұлттық-мәдени мәні бар сөздер мен сөз тіркестерінің негізгі және туынды мағыналары, олардың контекстік өзгерістері мен семантикалық өрісі анықталды. Компоненттік талдау арқылы концептуалдық бірліктердің мағыналық құрылымын құрайтын жекелеген семаларды ажырату жүзеге асырылды. Контекстік талдау тілдік бірліктің нақты көркемдік ортада қандай қосымша мағыналық және мәдени реңктерге ие болатынын анықтауға мүмкіндік берді. Сонымен қатар зерттеуде бейнелі тілдік құралдарды талдау ерекше орын алды. Концептілердің көркем мәтіндегі репрезентациясын анықтау барысында метафора, метонимия, теңеу, эпитет, символ және перифраз сияқты троптардың қызметі қарастырылды. Бұл ретте бейнелі құралдардың тек эстетикалық функциясы емес, олардың белгілі бір ұлттық мәдени кодты өзектендіруі, тарихи-әлеуметтік тәжірибені концептуализациялауы және авторлық дүниетанымды қалыптастырудағы қызметі назарға алынды. Ұлттық-мәдени мазмұнды ашу мақсатында семантикалық алмастыру әдісі де пайдаланылды. Оның көмегімен мәтіндегі лексикалық бірліктердің бір-бірімен мағыналық қатынасы, контекстік трансформациясы және белгілі бір мәдени ұғымды жанама түрде

репрезентациялау мүмкіндігі сараланды. Сондай-ақ дистрибутивтік-контекстік талдау арқылы белгілі бір концептіні қоршаған лексикалық бірліктердің жиілігі, тіркесімділігі және мәтін ішіндегі қайталанатын семантикалық модельдері анықталды. Зерттеу барысында концептуалдық өріс құру әдісі қолданылып, негізгі концептілер өзара мағыналық байланыстарына қарай ядролық, приядерлік және перифериялық элементтерге жіктелді. Ядролық компоненттер концептінің негізгі мазмұнын тікелей танытатын номинациялар арқылы, ал перифериялық элементтер тарихи, әлеуметтік, эмоционалдық және символдық ассоциациялар арқылы анықталды. Бұл тәсіл «Көшпенділер» трилогиясындағы жекелеген ұлттық концептілердің оқшау құбылыс емес, біртұтас этномәдени концептосфераның құрамдас бөлігі ретінде қызмет ететінін көрсетуге мүмкіндік береді. Талдаудың келесі кезеңінде дискурстық және лингвомәдени интерпретация жүзеге асырылды. Мәтіндегі тілдік фактілер тарихи-мәдени контекстпен сабақтастырыла қарастырылып, олардың қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымы, дәстүрлі қарым-қатынас үлгілері, билік пен бедел институттары, ата-тек туралы түсініктері, жер мен ел ұғымдары және ұлттық бірегейлік мәселелерімен байланысы анықталды. Осы тұрғыдан көркем мәтін белгілі бір тарихи кезеңді сипаттайтын әдеби материал ғана емес, ұлттық мәдениеттің тілдік жады мен құндылықтық жүйесін сақтайтын лингвомәдени кеңістік ретінде түсіндірілді. Зерттеудің эмпирикалық материалын трилогия мәтініндегі ұлттық-мәдени семантикасы айқын тілдік бірліктер, фразеологиялық құрылымдар, тарихи атаулар, этномәдени лексика, антропонимдер, топонимдер және метафоралық қолданыстар құрады. Талдау бірнеше кезеңнен тұрды: 1) мәтіндік материалды іріктеу; 2) мәдени-танымдық мәні бар тілдік бірліктерді идентификациялау; 3) олардың семантикалық және контекстік сипаттарын анықтау; 4) концептуалдық қабаттарға жіктеу; 5) бейнелік және символдық репрезентацияларды саралау; 6) тілдік деректерді тарихи-мәдени контекстпен байланыстыру; 7) концептуалдық өрістер мен олардың өзара байланысын интерпретациялау. Осылайша, зерттеу әдіснамасы «тілдік бірлік → семантикалық белгі → концептуалдық құрылым → ұлттық мәдени код → дүниетанымдық мән» логикалық тізбегі негізінде құрылды. Мұндай кешенді әдіс І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясында тарихи шындықтың тіл арқылы берілу ерекшелігін ғана емес, қазақтың дәстүрлі мәдениеті мен ұлттық дүниетанымының көркем дискурста концептуалдану және тілдік тұрғыдан репрезентациялану механизмдерін де айқындауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер және оларды талқылау

Қазақтың классик жазушысы Ілияс Есенберлиннің тарихи романдары қазақ тарихының үлкен бір дәуірін суреттейді. Мәселен, жазушының «Көшпенділер» трилогиясының когнитивтік, тілдік және стильдік аспектілері терең зерттеуді қажет етеді. Романның тілі оралымды да ырғақты, құнарлы да бай. Роман тек белгілі бір тарихи оқиғаларды суреттеп қана қоймайды, сонымен қатар, ұлттық құндылықтарды, ұлттық бояуды, тарихи жад пен ұлттық кодты жеткізетін күрделі туынды болып есептеледі. Романның тілі бірнеше лексикалық қабаттан тұрады. Архаизмдер мен тарихи сөздер сол кездегі тарихи құбылыстарды, халықтың этномәдениетін, руханиятын басқару жүйесі мен ұстанымын береді. Мәселен, хан, би, нөкер, шора, қараша, орда іспетті лексемалар тарихи уақытты айқындап, этнотарихи хронопты ұсынады. Бұралаңы мен бұлтарысы көп қазақ тарихының ең маңызды кезеңін трилогияда сөйлеткен қазақтың классик жазушысы Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» романы қазақ әдебиетінің сарқылмас қазынасына айналды. Ұлттық рух пен ұлттық намысты, ұлттық құндылықтарды дәріптейтін Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы - қазақ тарихи прозасының тілдік, стильдік және когнитивтік құрылымын барынша кең ашқан ірі көркем туынды. Романның тілі оқиғаны баяндап қана қоймайды. Сонымен қатар ұлттық дүниетанымды, тарихи маңыз бен этномәдени кодты жеткізетін күрделі семиотикалық жүйе болып есептеледі.

Лексикалық қабаттың ерекшелігі. Романдағы лексика бірнеше функционалдық қабаттан тұрады:

а) Архаизмдер мен тарихи сөздер. Романда сол дәуірдегі халқымыздың тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін көрсететін көнерген сөздер қамтылған. Мәселен, киіз үй, шаңырақ,

уық, қымыз, сауын, көш, жайлау, күзеу, қыстау іспетті тарихи ұғымдар сол замандағы ата-бабамыздың өмір сүру дағдысын, тұрмыс-салтын білдірген. Аталмыш маңызды сөздер мәтіндегі ұлттық болмыстың тілдік моделін көрсетеді.

2. Фразеологиялық жүйе. І. Есенберлин әйгілі романында көптеген тұрақты сөз тіркестерін қолданады. Мәселен, «қан жұтты», «қара қылды қақ жарған», «қылышынан қан тамған» іспетті тұрақты сөз тіркестері жиі қолданылады. Әмбеге аян, фразеологизмдер кейіпкерлердің психологиялық жай-күйін, қоғамдық қатынастарын бейнелеуде маңызды рөл атқарады. Фразеологиялық жүйе тарихи оқиғаларды суреттеуде күшейткіш функциясын атқарады.

3. Тарихи нарративтің тілдік моделі. І. Есенберлин тарихи романда хроникалық стиль, ауызша жыр дәстүрі, шежірелік баяндау әдістерін бір арнаға тоғыстырып, біріктіреді. Бұл роман тілін ауыз әдебиеті мен жазба тарихтың синтезіне айналдырады. Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» роман-эпопеясы қазақ тарихи прозасының тілдік жүйесін барынша кең әрі терең деңгейде танытатын көркем туынды болып табылады. Бұл шығармада тіл тек баяндау құралы емес, қазақ халқының тарихи жадын, дүниетанымын, әлеуметтік құрылымын және мәдени кодын жеткізетін күрделі лингвомәдени механизм ретінде көрінеді. Сондықтан роман тілін зерттеу арқылы ұлттық сананың, тарихи танымның және көркем бейнелеу жүйесінің қалыптасу ерекшеліктерін айқындауға болады. Жанртану саласындағы теориялық зерттеулер әрқашан өзекті болып қала береді. Әлбетте, бұл бір жағынан әдеби жанрлар жүйесінде әртүрлі тәсілдердің болуына байланысты. Белгілі ғалым М.М. Бахтиннің пікірінше, кез келген эстетикалық тұтастық тек белгілі бір жанр шеңберінде ғана өмір сүре алады. Яғни, шығармалар қандай да бір жанрдың шекарасынан тыс жазылмайды [4]. Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясы қазақ әдебиетінің тарихи жадын, ұлттық дүниетанымын және этномәдени құндылықтарын көркем тіл арқылы жүйелеген ірі шығармалардың бірі. Туындының көркемдік ерекшелігі тарихи оқиғаларды баяндаумен ғана шектелмей, белгілі бір дәуірдің әлеуметтік құрылымын, дүниені қабылдау моделін, салт-дәстүрін, моральдық ұстанымдарын және ұлттық бірегейлік туралы түсініктерін тілдік таңбалар арқылы көрсетеді. Осы тұрғыдан алғанда, роман мәтінін лингвомәдени кеңістік ретінде қарастыруға болады. Себебі шығармадағы әрбір мәдени-таңбалық бірлік белгілі бір заттық ұғымды ғана емес, қазақ қоғамының тарихи тәжірибесі мен мәдени жадында қалыптасқан қосымша мағыналарды да қамтиды. Роман тілінің семантикалық құрылымында «жер», «ел», «жұрт», «ата қоныс», «шаңырақ», «ту», «қылыш», «жол», «көш», «жайлау», «қыстау», «төр», «қараша», «хан», «би», «батыр» іспетті лексемалар айрықша концептуалдық мәнге ие. Мысалы, «жер» сөзі шығарма контекстінде тек географиялық кеңістікті білдірмейді. Оның ауқымы кең, мәні мен мазмұны терең. Ол ата-баба мұрасы, тарихи мекен, әлеуметтік тұрақтылық және ұлттық тұтастық ұғымдарымен астасатын көпқабатты концепт ретінде танылады. Сол сияқты «ел» лексемасы да адамдардың белгілі бір аумақта өмір сүруін ғана емес, ортақ тарихи тағдырды, туыстық байланысты, саяси бірлікті және ұжымдық жауапкершілікті білдіретін мәдени-семантикалық категория ретінде көрінеді. Романдағы лексика бірнеше функционалдық және семантикалық бөліктен тұрады. Соның ішінде архаизмдер, тарихи сөздер, этнографизмдер мен ұлттық-мәдени лексемалар шығармадағы дәуір бейнесін қалыптастыруда маңызды қызмет атқарады [5]. Мәселен, «шаңырақ», «уық», «кереге», «киіз үй», «жайлау», «қыстау», «күзеу», «сауын», «қымыз», «көш» тақілетті сөздер қазақтың дәстүрлі материалдық мәдениетінің тілдік репрезентациясы болып табылады. Олардың әрқайсысы белгілі бір затты атағанымен, мәтін ішінде олардың семантикалық аясы кеңейеді. Мысалы, «шаңырақ» лексемасын тек киіз үйдің жоғарғы бөлігі ретінде түсіндіру жеткіліксіз. Қазақ мәдениетінде шаңырақ отбасы, әулет сабақтастығы, ата-баба мұрасы және ұрпақ жалғастығы сияқты мағыналарды жинақтайтын символдық белгіге айналған. Осыған ұқсас «төр» сөзі де кеңістіктік мағынадан әлеуметтік-мәдени мағынаға ауысады. Төр – үй ішіндегі белгілі бір орын ғана емес, қазақ қоғамындағы мәртебе, құрмет және әлеуметтік иерархияның белгісі. Кімнің төрге шығуы немесе төрде отыруы оның қоғамдық беделін, жасын, туыстық немесе әлеуметтік мәртебесін танытуы мүмкін. Демек, мұндай лексемалар кеңістікті ғана емес, әлеуметтік қатынастардың мәдени

моделін де таңбалайды. Ал «жайлау», «қыстау», «күзеу» сөздері көшпелі өмір салтының кеңістіктік ұйымдасуын көрсетеді. Бұл лексемалар бір-бірімен жеке дара емес, тұтас «көшпелі кеңістік» концептуалдық өрісін құрайды. Осы өрістегі тілдік бірліктер қазақ қоғамының табиғи ортаға бейімделген шаруашылық моделін ғана емес, адамның кеңістікпен байланысын да көрсетеді [6]. Табиғат көшпелі мәдениетте сыртқы орта емес, әлеуметтік және рухани өмірдің ажырамас бөлігі ретінде қабылданады. «Көшпенділер» атауының өзінде шығарманың негізгі мәдени-когнитивтік моделі көрініс табады. «Көш» сөзі қозғалысты ғана білдірмейді. Оның бойында кеңістік, уақыт, тағдыр, өзгеріс және тарихи сабақтастық ұғымдары тоғысады. Мәселен, атайы ердің тұсында аталы сөз айтқан батыр бабаларымыз «Көштің көлікті болсын!», «Көш жүре келе түзеледі» деген көш ұғымына байланысты тұрақты тіркестер мен нақыл сөздер арқылы көшті халықтың әлеуметтік-мәдени болмысымен, елдік мұратымен және тарихи жадындағы кеңістік түсінігімен сабақтастыра бейнелеген. Көштің қозғалысы белгілі бір географиялық ауысу ретінде қабылданғанымен, көркем мәтін аясында ол халықтың тарихи қозғалысының символдық моделіне айналады. Бұл жерде көшпелі дүниетанымның маңызды ерекшелігі – қозғалыстың тұрақсыздық емес, өмір сүрудің табиғи формасы ретінде танылуы. Көшпелі мәдениетте қозғалыс пен тұрақтылық бір-біріне қарама-қарсы ұғымдар емес: белгілі бір кеңістікте маусымдық қозғалу арқылы қауым өзінің әлеуметтік және экономикалық тұрақтылығын сақтайды. Осы ерекшелік романның тілдік бейнесінен де байқалады. Зерттеушілер үшін белгілі бір қиындықтар «жанр» ұғымының тұтастай алғанда дихотомиясымен де туындайды. Дәл осы тұжырымдама «нақты әдеби шығармаларды салыстыруға негізделген және олардың инварианты ретінде қарастырылатын логикалық тұрғыдан құрылған модельге» сәйкес келуі мүмкін [7]. Әдебиет тарихында тақырыптық мазмұн, функционалдық компоненттер және құрылымдық принциптер сияқты әртүрлі ортақ белгілерді атап көрсете отырып, көркем шығармалардың белгілі бір тобын анықтау және біріктіру бізге берілген әдеби санаттың күрделілігі мен көп компонентті сипаты туралы айтуға мүмкіндік берді. Жақында әдеби теорияда, басқа гуманитарлық ғылымдардағыдай, жанрды автордың вербалды және көркемдік көрінісі ретінде зерттеу маңызды орын алды. Мұндай шығармаларда жанр белгілі бір коммуникативтік стратегияны жүзеге асыру құралы ретінде қолданылады. Бұл теориялық санаттар тарихи романның жанрлық сипатын қарастырған кезде өзекті болып табылады, оның қос семантикалық мазмұны бар. Тарих пен әдебиет, әлеуметтік-мәдени жүйенің екі бөлігі ретінде қарастырылады. Гуманитарлық ғылымдар шеңберіндегі әдеби дискурс пен тарих ортақ антропоцентрлік мақсат пен міндеттерден тұрады. Өткенді іздеу, өткен жылдарға бет бұру замандастар мен алдыңғы ұрпақтар арасындағы ерекше диалог ретінде де қарастырылуы мүмкін. Зерттеушілер оқиғаларды, конъюнктураларды және тарихи макрожүйелерді қамтитын құбылыстарды зерттеу барысында, тарихи романдардың лингвомәдени аспектісін кең арнада қарастырып, тілдік құрылымын барынша зерттеуді қарастырады. Осы алғышарттарға сүйене отырып, тарихи романның жанрлық сипатын семиотикалық тұрғыдан зерттеуге болады, мұнда барлық тарихи оқиғалар мен фактілер коммуникативтік әрекеттер ретінде қарастырылады [8]. Тың туындыдағы тарихи шындық көп жағынан әртүрлі мәдени кодтарды тудыратын ақпараттық моделін көрсетеді. Көркем шығарманы қабылдау автор арасындағы коммуникативтік әрекеттің жүзеге асуы ретінде көрініс табуы мүмкін, ол шындыққа деген көзқарасын, ішкі әлемін және оқырман да қатысатын мәселенің эстетикалық шешімін символикалық түрде ұсынады. Шындықтың әртүрлі құбылыстарын символикалық бейнелерде ұсыну арқылы автор көркемдік өрнек құралдарын қолданады. Тарихи романның жанрлық мәнін семиотикалық тұрғыдан қарастыруды ұсына отырып, біз хронотопты жанрлық маңызды деп санайтын М.М. Бахтиннің ұстанымын бастапқы нүкте ретінде аламыз: «жанр мен жанрлық әртүрлілік хронотоппен дәл анықталады деп тікелей айтуға болады, ал әдебиетте хронотоптағы жетекші принцип уақыт болып табылады» [9]. Жоғарыда айтылғандай, әлеуметтік шындықта уақытшалық және тарихи хронотоп та маңызды рөл атқарады; осылайша, тарихи романдағы кеңістіктік-уақыттық континуум күрделі ішкі құрылымы бар полисемантикалық ұғым ретінде көрінеді, оның ішінде әртүрлі компоненттер қарым-қатынасқа түседі, әртүрлі байланыстар

қалыптастырады және өз кезегінде диалогтық байланыстарды белгілі бір жолмен модельдейді.

Тарихи романның хронотопының жанрлық ерекшеліктерін анықтауда құрылымдық-семиотикалық тәсілді қолданған кезде, автордың хронотопы мен оқырманның хронотопы арасындағы байланысқа көбірек назар аудару керек деп санаймыз, өйткені В. И. Тюттін айтуынша, «сөйлеу субъектілері мен адресаттарын сөйлеу субъектісіне деген көзқарасында біріктіретін қарым-қатынас жанры, (конвенциясы)» [10]. Сонымен қатар, тарихи роман жанрында коммуникативтік құзыреттілік алға шығуы мүмкін екенін атап өту қажет деп санаймыз, бұл байланысқа қатысушылардың тарихи білімді қамтуы мүмкін таңбалық жүйелер туралы алдын ала білімін болжайды. Біздің ойымызша, тарихи роман мәселесін қарастыратын зерттеушілер тарихи проза жанрының бұл ерекшелігін егжей-тегжейлі зерттемейді, оны бастапқыда осы жанрлық әртүрлілікті белгілеу үшін пайдалануға болады. Айта кету керек, тарихи романның семантикалық дихотомиясы тарихи білімді және оның кейінгі көркемдік трансформациясын экспрессивті бейнелеу құралдары арқылы тығыздайды, олардың тиісті белгі жүйелерінің функционалдық қасиеттеріндегі айырмашылықтарға негізделген. Тарих ең алдымен когнитивтік функциямен сипатталады. Демек, бұл семиотикалық жүйеде прагматикалық байланыстар маңызды. Себебі, мұнда нақты ақпаратты берудің әдістері мен тәсілдері алдыңғы қатарға шығады. Бәрімізге аян, әдеби мәтіндерде ақпараттың шындығына немесе жалғандығына ешқандай талап қоймайды. Мәтіндік ұйымдастырудың бұл түрі семантикалық өрістер принципіне негізделген, мұнда сөздердің көпмәнділігі жиі кездеседі. Әдебиеттануда тарихи әдебиеттің ішінде өткенді баяндайтын шығармалар мен тарихи романның өзіндік айырмашылығын кездестіруге болады. Бұл айырмашылық қалай, қандай қағидаттар бойынша жасалады? Тарих көбінесе синонимдер ретінде әрекет етеді, және байланысты ұғымдарды ажырататын тарих философиясы саласындағы кәсіби зерттеулерге жүгінген жөн. Осылайша, В.Н. Сыров «өткен тарихқа айналуы үшін ол қазіргі уақыттың бөлігі болуды тоқтатып, одан алшақтап, тәуелсіз бірлікке айналуы керек» деген қорытындыға келеді. Әдетте, бұл белгілі бір оқиғалардың хронологиялық алыстығы фактісін емес, олар тудырған күтпеген салдарды түсіну тұрғысынан орын алады». Тарихи оқиғалар мен фактілерге басқаша көзқараспен қарау мүмкіндігі туындаған кезде болады. Тарихи хронотоп тарихи дәуірді жасыратын оқиғалар мен белгілер арқылы жүзеге асады. Тарихи кодты алдын ала білу шығарманың жанрын анықтауға мүмкіндік береді. Жанрдың хронотоптық ерекшеліктерін осылай анықтау зерттеушілерге әдеби жанрды талқылауға мүмкіндік береді. Тіпті тарихи жанр ішінде де тарихи романның белгілі бір жанрлық модификацияларының пайда болуының, дамуының және кейбір үстемдігінің динамикалық процесін және енді сұранысқа ие болмайтын жанрлардың белгілі бір буынның шеткері аймағына шегінуін байқай аламыз. Ортақ тарихи хронотоппен біріктірілген көркем шығармалар функционалдық, әдіснамалық, стилистикалық және басқа да сипаттамаларымен ерекшеленетін көп қырлы прозамен бейнеленген бірегей әдеби кластерді құрайды. Бізге олардың жанрлық типологиясы шығарманың өзінің құрылымдық деңгейінде жүзеге асырылатын хронотоптық модельге сәйкес құрылуы өте орынды болып көрінеді. Шығарманың кеңістіктік-уақыттық континуумы әртүрлі коммуникативті жанрлық стратегияларды қолдану арқылы көрінеді.

Осылайша, біз алдымен тарихи романдардың ішкі хронотопының келесі түрлері жүзеге асырылатын жанрлық модификациялардың кең ауқымды салаларын анықтаймыз. Біз оларды нақты тарихи хронотоп, ұлттық жадта орныққан және қатаң құрылымға ие хронотоп деп белгілейміз. Осыдан кейін, тарих шығармада фон ретінде әрекет ете алатын тарихи мүмкін хронотопты (І. Есенберлиннің тарихи романы осы шеңберге сәйкес келеді) және тарихты болжам ретінде жүзеге асыруға болатын тарихи мүмкін емес хронотопты ажырата аламыз. Мұнда біз квазитарихи прозаны, балама тарихты және т.б. қосамыз. Тарихи романның хронотоптық модельдерін анықтауға арналған ұсынылған схемамызда біз мәтінді түсінудің психолингвистикалық тұжырымдамасынан бастаймыз, мұнда оның адекватты қабылдануында адамның әлем туралы білім схемаларына (рамкаларға, сценарийлерге, когнитивті карталарға және т.б.) сүйену қабілеті ерекше рөл атқарады, бұл жағдайды бағдарлауға, оны аяқтауға және мәтінде сипатталғанның шындыққа жанасымдылығын немесе шындыққа жанаспайтындығын

бағалауға мүмкіндік береді. Өз кезегінде, шынайы тарихи хронотопқа ие шығармалардың ішінде көркем тарихи материал үшін жанрлық дизайнның екі моделінің бар екенін байқауға болады. Демек, бұл мәтіндер арасындағы айырмашылық автордың тарихтың белгісіздігі туралы білуге арналған әдіснамалық тәсіліне негізделуі мүмкін. Тиісінше, суретшінің өткенді білуге сеніміне негізделген және белгілі бір жасырын интрамәтіндік байланыстары бар шығармаларға классикалық тарихи роман және осы әдеби дәстүрді жалғастыратын шығармалар - кеңестік тарихи проза және қазақ халық әдебиетінен алынған тарихи роман жатады. Тиісінше, тағы бір сала постмодернизм эстетикасы арқылы көркемдік тұрғыдан көптеген тарихи шығармалармен ұсынылған, олардың негізгі сенімі әлемді, әлеуметтік (тарихи) шындықты, тарихтың «тамырын» субъективті қабылдаудың басымдығы болып табылады. Шынайы тарихи хронотопқа ие, бірақ семиотикалық құрылымы тарихты постмодерндік түсінуге баса назар аударатын тарихи романдарда әдетте күшейтілген ирониялық хронотоп, пастиш және кеңістіктік-уақыттық континуумның ойнақы жүзеге асырылуы бар жанрлық стратегиялар қолданылады. Біз ұсынған тарихи романның хронотоптық құрылымдық-семиотикалық моделіне сүйене отырып, ортақ тарихи символмен біріктірілген романды талдаймыз. Тарихи тақырыптағы эпикалық шығармаларды талдаған кезде, романның тұтас хронотоптық моделіндегі сюжеттік хронотоп пен оқиға желісін ажырату қажет. Осылайша, 1. Есенберлиннің шығармасының сюжеттік құрылымы немесе нақты тарихи хронотопы сәйкес келеді, себебі оларды бір фактілік негізі бар [11]. Бұл тарихи құжат қазақ хандарының туылуынан қайтыс болуына дейінгі басынан өткен негізгі оқиғаларды ең толық және дәйекті түрде көрсететіндіктен, бұл шежіре сол дәуірді көркемдік тұрғыдан түсінуді жүзеге асыратын жазушы қауым үшін негіз болып табылады. «Көшпенділер» уақыты - батырдың өмірге келуі, оның ерліктері, өмір мен өлімнің негізгі бұрылыстары туралы баяндайтын сызықтық, күнтізбелік уақыт. І. Есенберлиннің тарихи трилогиясында әрбір кітап белгілі бір мағыналық жүктемені көтеретін аңыздар мен астарлы әңгімелермен басталып, аяқталады. Тарихи шығарманың үш бөлімін де таныстыратын әйгілі жауынгердің ұрпағы туралы оқиға романның негізгі идеясын: халық бірлігінің қажеттілігін: отбасылық, тайпалық және ұлттық рухты бейнелейді. «Көшпенділер» романының сюжеті мен композициясы циклдік құрылымды пайдаланады, оның ішінде алдын ала белгіленген немесе шеңберленген хронотопты көрсететін кумулятивті сюжет дамиды. Романның циклдік шеңбері дәстүрлі көркемдік формалар - аңыздар мен астарлы әңгімелер арқылы беріледі, олар романның хронотоптық құрылымын айтарлықтай кеңейтеді, тарихи сюжеттің өзін тереңірек экзистенциалды деңгейге көтереді. Астарлы әңгімелерге бейімділік және шығарманың белгілі бір эстетикалық және идеологиялық бағытын көрсететін дәстүрлі экспрессия құралдарын кеңінен қолдану романдық суперпарадигманың философиялық әртүрлілігінің белгілерінің бірі болып табылады. Роман көркемдік айырмашылық баяндау құрылымы деңгейінде де көрінеді, мұнда автордың көзқарасы айқынырақ көрінеді, жазушы шеберлігін айқын береді. Мұндай тараулардағы хронотоптың құрылымы авторлық қатысуы айқынырақ болатындықтан, кейіпкерлердің қабылдау құрылымы арқылы (шығарманың сюжеттік-уақыттық континуумын ұйымдастыратын) оқырманның хронотобымен ерекше байланыс орнаған кезде күрделі формаға ие бола бастайды. Демек, ол өткен жылдардағы оқиғаларды қазіргі заманғы, өзекті деп қабылдайды және оқырманды әмбебап, онтологиялық хронотоптың жаһандық деңгейде екенін түсінуге тікелей ықпал етеді. Қазақ тарихи романының көркемдік хронотоптық моделі көбінесе мифологиялық құрылымның ерекшеліктерімен сипатталады; оның хронотопы сызықтық емес, «Көшпенділер» романындағы уақыттың сюжеттік ұйымдастырылуымен типологиялық түрде салыстыруды қажет етеді. Демек, мұнда сюжеттік хронотоп көбінесе сюжеттік уақыт кеңістігімен сәйкес келеді. Сонымен қатар, І.Есенберлиннің тарихи романында әртүрлі жанрлық стратегиялар қолданылады, мұнда автордың ниеті сюжет пен композициялық хронотоптың басқаша жүзеге асуына әкеледі. Есенберлин үшін тарихи шындықты, айналадағы әлемді бейнелеу маңызды, ол арқылы бас кейіпкер логикалық көркемдік қорытындыға сай болуы керек. Автор алыс жылдардағы тарихи оқиғаларға өзіндік ерекше көзқарасын, қазақ хандығының көтерілуі мен үстемдігінің себептерін түсіндіруді

ұсынады. Романда Абылайхан туа біткен қатыгез билеуші емес, қарапайым адами ұмтылыстарға қабілетті адам ретінде бейнеленген. Даладағы азаматтық қақтығыстар кезіндегі ең күштілердің өмір сүруінің қатал жағдайлары жас Абылайдың этикалық негіздерін бұзып, оны ірі билеушінің моральдық компасына айналдырады. Осылайша, тарихи романның хронотоптық кешенін құрылымдық-семиотикалық аспектіде егжей-тегжейлі зерттеу, оның құрылымының әртүрлі деңгейлеріндегі байланыстарды анықтау тарихи романның жанрлық сипатын анықтауға көмектесетін сілтемелерді табуға мүмкіндік береді. Әдеби мәтін үшін эстетикалық функционалдылық тән немесе одан да дамиды. Тарих көбінесе ақпаратты берудің кадрлық моделін қолданады. Романда қолданылған лексикалық жүйе көпқабатты сипатқа ие. Ең алдымен тарихи-архаикалық сөздер кеңінен қолданылады. Хан, сұлтан, би, нөкер, баһадүр, ұлыс, орда, жорық, қараша, ақ ту, тақ, жаугершілік сияқты лексемалар көркем мәтінде тарихи дәуірдің тілдік атмосферасын қалыптастырып, оқырманды ортағасырлық қазақ қоғамының болмысына енгізеді. Бұл сөздер белгілі бір әлеуметтік иерархияны, билік құрылымын және саяси жүйені білдіретін семантикалық маркерлер ретінде қызмет етеді. Сонымен қатар этнографиялық лексика да ерекше орын алады. Киіз үй, шаңырақ, уық, кереге, қымыз, сауын, жайлау, күзеу, қыстау, көш сияқты атаулар қазақ халқының көшпелі өмір салтын, тұрмыс-тіршілігін, табиғатпен қарым-қатынасын тіл арқылы бейнелейді. Бұл лексикалық бірліктер ұлттық мәдениеттің тілдік бейнесін қалыптастырады. Фразеологиялық қор да роман тілінде айрықша рөл атқарады. Халықтық тұрақты тіркестер кейіпкерлердің психологиялық күйін, әлеуметтік қарым-қатынастарды және тарихи ахуалды бейнелеудің көркем құралына айналады. Қан жұтты, қара қылды қақ жарған, қылышынан қан тамған, төбесі көкке жетті, қабағынан қар жауды тәрізді тіркестер мәтінге экспрессия, эмоционалдық реңк береді және баяндаудың ауызша дәстүрмен сабақтастығын көрсетеді. Бұл фразеологизмдер арқылы халықтың дүниені қабылдау тәсілі мен бағалау жүйесі көрінеді. Романның синтаксистік құрылымы да мазмұн мен оқиға динамикасына сай ұйымдастырылған. Соғыс, қақтығыс, жорық көріністерінде қысқа, үзік, динамикалық сөйлемдер басым келеді. Олар оқиғаның шұғылдығын, драматизмін күшейтеді. Ал тарихи баяндауларда, саяси шешімдер мен халық тағдыры сөз болған тұстарда күрделі құрмалас, кең тынысты сөйлемдер қолданылады. Бұл тәсіл эпикалық кеңдік пен тарихи салмақтылықты арттырады. Романдағы тілдік дискурс негізінен билік, жер, ел, еркіндік, жаугершілік, бірлік сияқты ұғымдар төңірегінде өрбиді. Бұл концептілер қазақ халқының саяси және әлеуметтік санасының өзегін құрайды. Мысалы, жер үшін күрес, елдің тұтастығы, хан билігінің легитимдігі сияқты идеялар тіл арқылы тұрақты мағыналық өріс түзеді. Осы арқылы автор ұлттық тарихты тек оқиғалар тізбегі ретінде емес, белгілі бір құндылықтар жүйесі ретінде көрсетеді.

Есенберлиннің тарихи баяндау стилі ауызша дәстүр мен жазба прозаның синтезіне негізделген. Шежірелік, аңыздық баяндау элементтері роман тілінде көркем прозаға тән құрылымдармен ұштасады. Бұл тарихи уақытты қабылдаудың дәстүрлі қазақы моделін сақтай отырып, оны заманауи әдеби формаға көшіруге мүмкіндік береді. Метафоралық жүйе де роман тілінің маңызды құрамдас бөлігі. Дала, ел, тағдыр, қан, тарих сияқты ұғымдар метафоралық бейнелеу арқылы терең философиялық мәнге ие болады. Дала халықтың жаны мен кеңістігін, тарих тағдырдың сынағын, қан құрбандық пен күресті білдіретін символдық мәнде қолданылады. Мұндай метафоралар тарихи процестерді абстрактілі емес, бейнелі, когнитивтік тұрғыдан ұғынуға жағдай жасайды.

Қорытынды

Қорытындылай келе, «Көшпенділер» романындағы тіл – тарихи оқиғаларды суреттейтін құрал ғана емес, қазақ халқының ұлттық жадын, мәдени коды мен дүниетанымын сақтайтын лингвомәдени жүйе. Есенберлиннің лексикалық байлығы, синтаксистік құрылымы, фразеологиялық қоры мен дискурстық өрісі арқылы қазақтың тарихи санасы көркем тілде қайта жаңғырады. Зерттеу барысында айғақталған әдеби мәтіннің негізгі санаттары ақпараттық мазмұн, авторлық модальділік және тұтастық болды. Осы тығыз байланысты санаттардың барлығы мәтіннің тұтастығын сақтайтын тұжырымдама арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Автордың идеялары мен берілу тәсілдері тұжырымдама арқылы берілетін

тұжырымдамалық мағыналы ақпаратты мазмұнында автордың ниеттерін ақылмен білдіретін мәдени-ментальды бірлік ретінде беру арқылы жүзеге асырылады. Тұжырымдаманың семантикалық мазмұнында көрініс тапқан автордың модальділігі тілдік бірліктер арқылы жүзеге асады. Романның мазмұндық-номинативтік құрылымы талдау процесінде айқындалады:

1. тұжырымдамалық (Абылайхан есімінің ұғым ретіндегі тұжырымдамасы туралы түсінік береді);

2. бейнелі (автордың модальділігі метафора, метонимия, салыстыру арқылы қалай көрінетінін көрсетеді);

3. мәдени-ментальды (автордың бағасын және оның кейіпкердің жеке басына деген субъективті көзқарасын анықтауға мүмкіндік береді);

4. номинативті (синонимдерді, антонимдерді, фразеологиялық бірліктерді, сөз тіркестерін қамтитын ұғымның номинативті өрісін білдіреді).

Әдебиеттер тізімі

1. Байкадамова А. Н., Бижкенова А. Е. Вербально-концептуальный анализ исторического персонажа в трилогии Ильяс Есенберлина «Кочевники» // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2022. – Т. 66, № 3. DOI: [10.48371/PHILS.2022.66.3.016](https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.66.3.016).

2. Орда Г. Ж., Сарсенбаева Ж. Б. І. Есенберлиннің «Алтын Орда» тарихи трилогиясындағы мемлекеттік идея және тарихи тұлға тұжырымдамасы // Keruen. – 2023. – Т. 79, № 2. — Б. 98–115. — DOI: [10.53871/2078-8134.2023.2-08](https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-08).

3. Сералимова С., Бейсенова Ж. Культурные коды в художественном переводе // Вестник Евразийского гуманитарного института. – 2025. – № 2. – С. 140–150.

4. Хасенова Н. Ж., Мукатаева К. Б. Перевод культурно-обусловленных слов и выражений, а также пословиц с казахского на английский язык (на материале трилогии «Кочевники» И. Есенберлина) // Вестник Северо-Казахстанского университета им. М. Козыбаева. – 2025. – № 2 (66). – С. 245–253.

5. Карагулова Б. С., Мухтарова С. С., Койлыбаева Р. К. Вопросы трансформации в переводе // Tiltanym. – 2024. – № 2. – С. 140–149.

6. Iskakova A. The concept of “space” in the Kazakh worldview // Tiltanym. – 2025. – Vol. 96, No. 4. – P. 80–89.

7. Бауыржанулы Е., Ашимханова С. А. Роль фоновых знаний в сохранении смыслового единства текста в художественном переводе: на примере трилогии И. Есенберлина «Кочевники» // Keruen. – 2023. – Т. 80, № 3. – С. 189–199.

8. Мулкаманова А. Ж., Карагулова Б. С., Аребаев Г. Т. Қазақ тіліндегі зоофразеологизмдердің аудармадағы көрінісі (І. Есенберлиннің «Көшпенділер» романы, қазақ, орыс, ағылшын тілдері негізінде) // Абылай хан атындағы ҚазХҚ және ӘТУ Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы. – 2024. – Т. 74, № 3. — DOI: [10.48371/PHILS.2024.3.74.023](https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.023)

9. Картаева А. М., Кусманова К. А., Молгаждаров К. К., Спатай А. О. І. Есенберлиннің «Көшпенділер» трилогиясындағы Ұлы Жібек жолына қатысты жер-су атаулары // Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University. Philological Series. – 2024. – № 4. – С. 206–219.

10. Даулеткерей М. І. Есенберлиннің «Жанталас» романындағы Абылай ханның тұлғалық әлеуеті // Вестник Жетysуского университета имени И. Жансугурова. – 2025. – № 2 (115). – С. 73–81.

11. Мулкаманова А. Ж., Карагулова Б. Уақыт ұғымына байланысты фразеологизмдердің мәдени код ретіндегі сипаты (қазақ, орыс, ағылшын тілдері материалы негізінде) // Вестник университета Ясави. – 2025. – № 3 (137). – С. 219–231.

References

1. Baikadamova A. N., Bijkenova A. E. Verbälno-konseptuälnyi analiz istoricheskogo

personaja v trilogii İläsa Esenberlina «Kochevniki» // Abylai han atyndaғы QazHQjäneÄTU Habarşysy. Filologia ğylymdary seriasy. – 2022. – T. 66, № 3. DOI: [10.48371/PHILS.2022.66.3.016](https://doi.org/10.48371/PHILS.2022.66.3.016).

2. Orda G. J., Sarsenbaeva J. B. I. Esenberlinniñ «Altyn Orda» tarihi trilogiasyndaғы memlekettik ideia және tarihi tülğa tūjyrymdamasy // Keruen. – 2023. – T. 79, № 2. — B. 98–115. — DOI: [10.53871/2078-8134.2023.2-08](https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.2-08)

3. Seralimova S., Bejsenova ZH. Kul'turnye kody v hudozhestvennom perevode // Vestnik Evrazijskogo humanitarnogo instituta. – 2025. – № 2. – S. 140–150.

4. Hasenova N. ZH., Mukataeva K. B. Perevod kul'turno-obuslovlennyh slov i vyrazhenij, a takzhe poslovic s kazahskogo na anglijskij yazyk (na materiale trilogii «Kochevniki» I. Esenberlina) // Vestnik Severo-Kazahstanskogo universiteta im. M. Kozybaeva. – 2025. – № 2 (66). – S. 245–253.

5. Karagulova B. S., Muhtarova S. S., Kojlybaeva R. K. Voprosy transformacii v perevode // Tiltanym. – 2024. – № 2. – S. 140–149.

6. Iskakova A. The concept of “space” in the Kazakh worldview // Tiltanym. – 2025. – Vol. 96, No. 4. – P. 80–89.

7. Bauyrzhanuly E., Ashimhanova S. A. Rol' fonovyh znaniy v sohranении smyslovogo edinstva teksta v hudozhestvennom perevode: na primere trilogii I. Esenberlina «Kochevniki» // Keruen. – 2023. – T. 80, № 3. – S. 189–199.

8. Mulkamanova A. J., Karagulova B. S., Arebaev G. T. Qazaq tilindegi zoofrazeologizmderdіñ audarmadaғы körinisi (I. Esenberlinniñ «Köşpendiler» romany, qazaq, orys, aғылşyn tilderi negizinde) // Abylai han atyndaғы QazHQjäneÄTU Habarşysy. Filologia ğylymdary seriasy. – 2024. – T. 74, № 3. — DOI: [10.48371/PHILS.2024.3.74.023](https://doi.org/10.48371/PHILS.2024.3.74.023)

9. Kartaeva A. M., Kusmanova K. A., Molgajdarov K. K., Spatai A. O. I. Esenberlinniñ «Köşpendiler» trilogiasyndaғы Üly Jibek jolyna qatysty jer-su ataulary // Bulletin of Shokan Ualikhanov Kokshetau University. Philological Series. – 2024. – № 4. – S. 206–219.

10. Dauletkerei M. I. Esenberlinniñ «Jantalas» romanyndaғы Abylai hannyñ tülğalyq äleueti // Vestnik Jetysuskogo universiteta imeni İ. Jansugurova. – 2025. – № 2 (115). – S. 73–81.

11. Mulkamanova A. J., Karagulova B. Uaqyt üğymyna bailanysty frazeologizmderdіñ мәдени kod retindegi sipaty (qazaq, orys, aғылşyn tilderi materialy negizinde) // Vestnik universiteta İlasavi. – 2025. – № 3 (137). – S. 219–231.

ЛИНГВОКУЛЬТУРНЫЙ ХАРАКТЕР РОМАНА И. ЕСЕНБЕРЛИНА «КОЧЕВНИКИ»

НУРКАДЫРОВА Ж.Д.*, ТЫМБОЛ А.О.

*Нуркадырова Жамила Дауреновна – Докторант 2 курса, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

E-mail: nurkadyrova88@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-3629-6391>

Тымбол Алтынай Оразбекқызы – Доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

E-mail: tymbolova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4757-2618>

Аннотация. История казахского народа включает множество значимых и сложных периодов, оказавших существенное влияние на формирование национального мировоззрения, культурных ценностей и языкового сознания. В этом контексте использование исторических романов в образовательном процессе представляет особую значимость для развития лингвокультурной компетенции студентов. Цель исследования заключается в рассмотрении романа Ильяса Есенберлина «Кочевники» как эффективного средства формирования лингвокультурной компетенции при обучении казахскому языку. Произведение художественно отражает средневековую историю казахского народа, раскрывая историческую действительность во взаимосвязи с национальным мировоззрением, традициями, обычаями и языковыми особенностями. Роман содержит богатый языковой материал, включая исторические наименования, фразеологизмы, этнокультурные понятия, пословицы и поговорки, антропонимы, а также языковые единицы, характеризующие социальные отношения. Их использование способствует расширению языковых и культурологических знаний студентов. Особое значение имеет изображение социального статуса персонажей и особенностей их взаимодействия, позволяющее выявить зависимость выбора языковых средств от коммуникативной ситуации и социальных отношений. Сюжет романа, основанный на исторических событиях, также способствует развитию навыков прогнозирования содержания

текста, интерпретации историко-культурного контекста и определения национально-культурной семантики языковых единиц. Таким образом, «Кочевники» могут рассматриваться как значимый художественно-дидактический ресурс, обеспечивающий комплексное развитие лингвокультурной компетенции студентов посредством интеграции языка, истории и культуры.

Ключевые слова: лингвокультурная компетенция, казахский язык, казахский исторический роман, прогноз, социальная вертикаль.

LINGUISTIC AND CULTURAL CHARACTER OF I. YESENBERLIN'S NOVEL «NOMADS»

NURKADYROVA ZH.D. , TYMBOL A.O.

*Nurkadyrova Zhamila Daurenovna – PhD student, Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan

E-mail: nurkadyrova88@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0007-3629-6391>

Tymbol Altynai Orazbekkyzy – Doctor of philological sciences, professor, Al-Farabi Kazakh national university, Almaty, Kazakhstan

E-mail: tymbolova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4757-2618>

Abstract. The history of the Kazakh people encompasses numerous significant and complex periods that have substantially influenced the formation of national worldview, cultural values, and linguistic consciousness. In this context, the use of historical novels in the educational process is particularly relevant to the development of students' linguocultural competence. The aim of this study is to examine Ilyas Esenberlin's novel «The Nomads» as an effective resource for developing linguocultural competence in Kazakh language education. The novel provides an artistic representation of the medieval history of the Kazakh people, presenting historical realities in close connection with national worldview, traditions, customs, and linguistic characteristics. The work contains rich linguistic material, including historical names, phraseological expressions, ethnocultural concepts, proverbs, anthroponyms, and linguistic units reflecting social relations. Working with these elements can contribute to the expansion of students' linguistic knowledge and cultural awareness. The representation of characters' social status and interpersonal relationships is also significant, as it enables learners to understand how the choice of linguistic means is influenced by communicative situations and social relationships. Furthermore, the historical plot of the novel creates opportunities for developing students' ability to predict textual content, interpret historical and cultural contexts, and identify the national-cultural meanings of linguistic units. Therefore, «The Nomads» can be regarded as a valuable literary and didactic resource for Kazakh language education. Its integration into the learning process can support the comprehensive development of students' linguocultural competence by connecting language learning with historical knowledge, cultural interpretation, and literary analysis.

Key words: linguistic and cultural competence, Kazakh language, Kazakh historical novel, forecast, social vertical.